

Ә.Қ. Ебелекбаева^{1*} , Г.Н. Смағұлова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: aika-0206@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ЧУВАШ ТІЛІНДЕГІ ТІЛДІК ЭТИКЕТ (АМАНДАСУ ҮЛГІЛЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Мақалада тілдің шығу генезисі жағынан түркі тілдер жанұясына кіретін қазақ және чуваш тіліндегі вербалды этикеттік құралдар амандасу үлгілері негізінде қарастырылған. Сөйлеу этикеті – кез-келген елдің мәдениетінің ажырамас бөлігі. Оның негізгі құрамы арнайы лексикалық бірліктер - әртүрлі контекстке байланысты жағдайларда қолданылатын сөйлеу формулаларынан тұрады. Сөйлеу формулаларын функционалдық тұрғыдан зерттеу қазақ және чуваш тіліндегі баламасы бар этикет үлгілерінің классификациясын жасауға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне қазақ және чуваш тілдеріндегі сәлемдесу үлгілерінің қолданылуына функционалды лингвистикалық кешенді талдау жасау, сөйлеу коммуникациясының теориялық аспектілерін қарастыру, этикет формулаларының кейбір параметрлерін сипаттау, зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау, сондай-ақ әртүрлі тәсілдер арқылы этикет модельдерін анықтау жатады. Зерттеу әдістемесі анализ және синтез, мәдени, этнографиялық және әлеуметтік ерекшеліктерге негізделген лингвистикалық талдау әдістерін қамтиды. Сонымен қатар мақалада автор екі тілдегі сөйлеу формулаларының жалпытүркілік ортақ сипаттары мен түрлі факторлардың әсерінен туындаған сәйкессіздіктер бар деген қорытындыға келеді. Аталған тілдердегі сөйлеу мінез-құлық ережелерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары сәлемдесу үлгілерінің негізінде айқындалып, ашылады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, чуваш тілі, этикет, амандасу, сәлемдесу, сөз этикетінің үлгілері.

А.К. Ебелекбаева^{1*}, Г.Н. Смағұлова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: aika-0206@mail.ru

РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ В КАЗАХСКОМ И ЧУВАШСКОМ ЯЗЫКАХ (НА ОСНОВЕ ПРИВЕТСТВИЙ)

Аннотация. В статье рассматривается речевой этикет в казахском и чувашском языках, относящихся к семье тюркских языков, с точки зрения генеалогического происхождения языка, на основе формул приветствия. Речевой этикет является неотъемлемой частью культуры любой страны. Его основную структуру составляют специальные лексические единицы - речевые формулы, употребляемые в ситуациях, относящихся к разным контекстам. Функциональное изучение речевых формул позволяет классифицировать модели речевого этикета с эквивалентами в казахском и чувашском языках. Цель и задачи исследования – функционально-лингвистический анализ употребления формул приветствия в казахском и чувашском языках, рассмотреть теоретические аспекты речевого общения, описать некоторые параметры этикетных формул, проанализировать научную литературу по теме исследования, а также выявить речевые формулы разными методами. Методы исследования включают анализ, синтез, лингвистический анализ на основе культурологических, этнографических и социальных особенностей. В результате исследования автор приходит к выводу, что речевые формулы двух языков имеют общие черты и несоответствия, обусловленные различными факторами. Сходства и различия поведения речи в данных языках выявляются на основе моделей приветствия.

Ключевые слова: казахский язык, чувашский язык, этикет, приветствие, формы речевого этикета.

А.К. Yebelekbayeva^{1*}, G.N. Smagulova¹

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: aika-0206@mail.ru

SPEECH ETIQUETTE IN THE KAZAKH AND CHUVASH LANGUAGES (BASED ON GREETINGS)

The research paper considers the speech etiquette in the Kazakh and Chuvash languages, belonging to a family of Turkic languages, from the point of view of the genealogical origin of the language, based on the formula of welcome. Speech etiquette is an inextricable part of the culture of any country. Its basic structure consists of special lexical units - speech formulas used in situations that take place in different contexts. Functional study of speech formulas allows to classify models of speech etiquette with equivalents in the Kazakh and Chuvash languages. The purpose and objectives of the study -

functional-linguistic analysis of the use of greeting formulas in Kazakh and Chuvash, to consider the theoretical aspects of speech communication, to describe some parameters of etiquette formulations, to analyze thematic themes and also to reveal speech formulas by different methods. Research methods include analysis, synthesis, and linguistic analysis based on culturological, ethnographic, and social features. As a result of the research, the authors come to the conclusion that the speech formulas of two languages have general drawings and inconsistencies, conditioned by different factors. The similarities and differences in speech behavior in these languages are reflected in the basic welcome models.

Keywords: the Kazakh language, the Chuvash language, etiquette, greeting, forms of speech etiquette.

Кіріспе

Халықтың дәстүрлі этикеті – этностың көп ғасырлық тарихымен тығыз байланыста қалыптасып, дамытын ерекше этномәдени феномен. Әр елдің белгілі бір дәрежеде басқалардан ерекшелік тұратын, сол тілді қолданушылардың этникалық айқын белгісіне айналған этикет үлгілері бар. Халықтық дәстүрлі этикеттің әр елдің мәдени құндылықтар жүйесіндегі мұндай позициясы жан-жақты әрі комплексті зерттеуді талап етеді. Сөйлеу этикетінің түрлі бірліктерінің этимологиясын ашу, жалпы этикеттің эволюциясы және т.б. мәселелер бүгінде актуалды. Бір тілдің немесе сол аймақтағы тілдердің сөйлеу этикетінің қазіргі жай-күйін сипаттау ғылымның заманауи талаптарына сай болмай тұр. Осыған байланысты генетикалық тұрғыдан туыстас, тарихи байланыстағы тілдердің этикет үлгілерін салыстыра отырып жүйелі зерттеу коммуникативтік аспектіден маңызды екенін көрсетуде. Мақалада қыпшақ тобына кіретін қазақ тілі мен бұлғар тобына жататын чуваш тіліндегі амандасу үлгілерінің коммуникативтік ерекшеліктері сипатталып, салыстырылады.

Адам қоғамда өмір сүреді және сол қоғам мүшелерімен күнделікті коммуникацияға түсіп отырады. Ол балалармен, жасы кіші, үлкен, өзімен қатар, егде жастағы адамдармен, түрлі коммуникативтік жағдаятта байланыс орнатуы мүмкін. Қарым-қатынас мәдениеті этикет нормаларын сақтаудан басталады. Осы ретте ерекше байланыс орнату құралы бола отырып, амандасу этикеттері түркі тілдеріндегі ең көп қолданысқа ие сөйлеу бірліктерінің қатарында екен.

Сәлемдесу – сөйлеу этикетінің маңызды белгілерінің бірі. Бұл этикет жанрының ақпараттық мәні жоқ, бірақ соған қарамастан адамдардың қарым-қатынасында ерекше мәнге ие. Сәлемдесу арқылы адамдар басқаларға құрметін білдіріп, қарым-қатынас орнатуға ниетті екенін көрсетумен қатар, әңгіменің бағытын белгілейді.

Салыстырылып отырған халықтар тілдерінің сөйлеу этикетінің рухани мәдениет элементтері ерекше. Мәдениеттің бұл компоненттері өзара әрекеттескен кезде қарым-қатынас деңгейінде семантикалық сәйкессіздіктер туындатады. Біздің міндетіміз - осындай сәйкессіздіктерді анықтау және сипаттау.

Материал және әдістер

Мақалада жинақтау және талдау әдісі арқылы мәселенің зерттелу деңгейі бағамдалып, тақырыптың өзектілігі анықталды. Туыстас тілдердің тілдік материалдарын салыстырмалы-тарихи және салғастырмалы әдіс арқылы зерттеу екі тілдегі этикет үлгілерінің ортақ сипаттары мен ерекшеліктерін байқауға мүмкіндік берді. Салыстыру және салғастыру барысында этикет сөздердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарынан бөлек, компоненттерінің коммуникациядағы қызметі де айқындалды. Сондай-ақ қазақ және чуваш тілдеріндегі амандасу үлгілерінің этнолингвистикалық, лингвомәдени және әлеуметтік лингвистикалық анализі этикеттің берілген лексико-семантикалық тобына кешенді талдауға негіз болды.

Зерттеу материалы ретінде қазіргі қазақ пен чуваш тілінің әдеби және ауызекі сөйлеу тілінен сұрыпталып алынған тілдік материалдар, тақырып аясында зерттеу жүргізген авторлардың еңбегінен жиналған амандасу үлгілері пайдаланылған.

Әдебиетке шолу

Қазақ сөз этикетінің зерттелуін шартты түрде 3 кезеңге бөліп қарастыруға болады. Оның алғашқылары В.В.Радлов (Радлов 1989), А.Н.Самойлович (Самойлович 1915) сынды ғалымдардың еңбегінде этикет сөздер этнографиялық аспектінен қарастырылса, кейін Р.Сыздықтың (Сыздықова 1985), Н.Уәлиевтің (Уәлиев 1984) т.б. еңбектерінде тіл мәдениеті мен сөз әдебіне қатысты мәселелер қамтылған. Ал 1991 жылдан кейін аталмыш мәселе зерттеушілердің диссертациялық жұмыстары мен монографияларында жан-жақты талқыланады. Атап айтқанда, З.Шадкам (Шадкам 2015) мен А.Қобыланованың (Қобыланова 2001) диссертациялық зерттеулері этикет сөздердің

лексика-семантикалық топтарына жеке-жеке тоқталып, этикет үлгілерінің коммуникативтік ерекшеліктерін сипаттаған.

Чуваш тілінің этикетіне қатысты материалдар Н.И. Егоров (Егоров 1982), А.Е. Горшков (Горшков 1997), Е.Ф. Васильева (Васильева 1977), В.П. Тимофеева (Тимофеева 2001) және т.б. зерттеулерінде кездеседі. Әсіресе 19-ғасырдың ортасы мен 20-ғасырдың басында Н.И. Золотницкий (Золотницкий 1875), Н.И. Ашмарин (Ашмарин 1928-1950), Г.Т. Тимофеевтің (Тимофеев 1972) чуваш тілінің этикет үлгілерін қолдануға байланысты дәстүрлі жағдаяттарды сипаттау арқылы, тек қана кейбір диалектілерде сақталған немесе қазіргі кезде қолданылмайтын мысалдарды жинаған материалдары үлкен қызығушылық тудырады.

Нәтижелер және талқылау

Чуваш тілі – чуваш халқының ұлттық тілі, Чуваш Республикасының мемлекеттік тілі. Генеалогиялық жіктеліс бойынша түркі тілдерінің бұлғар тобына кіреді және осы топтағы жалғыз тірі тіл.

Чуваш тілінде екі негізгі диалекті бар: вирьял немесе тури, жоғарғы (о-диалектісі) және анатри немесе хирти (у-диалектісі).

Фонетикалық ерекшеліктері: ротацизм және ламбдаизм, яғни жалпы түркі [з] және [ш] орнына [р] және [л] дыбысталуы. Мысалы, *кёр – күз, кёмёл – күміс*.

Грамматикалық ерекшеліктері: барлық түркі тілдерінде ортақ –лар (фонетикалық варианттары бар) орнына -сем арнайы көптік жалғауының болуы: *утсем – аттар, йывăссем – ағаштар*.

Лексикалық ерекшеліктері: жалпытүркілік (фонетикалық өзгерістерге әбден ұшыраған) және кірме сөздерден тұрады. Кірме сөздер қабатында моңғол, иран, фин-угор, славян, еврей, армян, грузин, тілдерінен енген сөздер бар. Негізгі бөлігін бұрын және кейін енген орыс сөздері құрайды. Алғашқылары чуваш тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне бейімделсе, кейінгілері дайын қалпында немесе аздап өзгеріске ұшырай отырып енген.

Н.И.Егоровтың айтуы бойынша чуваш тілі глоттогенезінде үш негізгі бөлік ерекше маңызға ие:

1) орта бұлғар тілі – басты бөлік (орта қыпшақ кірме сөздерінің біршамасы, сондай-ақ араб, парсы және моңғол лексикасы);

2) жоғары диалектіде таулы марий субстраты;

3) қазан-татар және мишар диалектісімен тығыз қарым-қатынас әсерінің негізінде орын алған түрлі құрылымдық ерекшеліктер (Егоров, 2010).

Чуваш тілі басқа түркі тілдерінен көптеген сипаты бойынша ерекшеленеді. Ғалымдардың түсіндіруінше чуваш тілінің қазіргі түркі тілдерінің ортақ заңдылықтарынан алыстауы чуваштардың ата-бабалары түркі әлемінен ерте ажырауымен байланысты. Кейінірек, яғни, чуваш халқы этнос ретінде қалыптасқан тарихи кезеңдерде қайтадан түріктермен тығыз қарым-қатынасқа түсе бастаған.

Түркі тілдерінде сәлемдесу әдетте диалог (сұрақ-жауап) формасына негізделген. Осы дәстүрлі диалог-сәлемдесудің композициялық құрылымы «*бейнелердің сатылы тарылуы*» ретімен құрылады:

макрокосм (жансыз табиғат: ауа-райы, флора, фауна және т.б.) > *мезокосм* (қоғам: ру, ауылдастар, туыстар т.б.) > *микрососм* (адам және оның отбасы). Егер сәлемдесу келтірілген схемаға (макрокосмадан микрососмаға: қоршаған әлемнен жеке адамға) сәйкес құрылса, әңгімелесушінің ізгілікті қарым-қатынасын білдіреді. Ал кері (микрососмадан макрокосмаға: жеке адамнан қоршаған әлемге) схемаға сәйкес құрылған сәлемдесу үлгісі этикет нормаларының бұзылуы ретінде қабылдануы мүмкін.

Чуваштарда сәлемдесу диалогінің классикалық (толық) түрі - сұрақтар мен жауаптардан тұратын әңгімелесу. Сәлемдесудің диалогке айналуы чуваштануда Н.И. Егоров еңбектерінде қарастырылған. Оның ойынша сәлемдесуді ұзақ диалогке айналдыру дәстүрлі чуваш этикетіне тән қасиет. Ол түркі және моңғол халықтарының арасында кең тараған (Егоров 1982: 2). Сәлемдесудің бұл қасиеті бойынша алғаш рет Н.М. Пржевальский өзінің жазбаларында былай дейді: «...В первую очередь монголы интересуются вопросом о скоте... о личном и семейном благополучии они спрашивают уже после того: как выяснится состояние и жирность баранов:

верблюдов и лошадей» (Пржевальский, 1946:78-79); (Пюрбеев, 1982:117 бойынша сілтеме берілген).

Көшпелі халықтар үшін ең басты байлық қашанда мал болғаны белгілі (еті тамақ, терісі киім және мінсе көлік ретінде пайдаланылған). Сондықтан болар қазақтар да кездескенде ең алдымен «Мал-жан аман ба?» деп жаннан бұрын малын сұрауының өзі дәстүрлі сәлемдесу формасының бірнеше сөз алмасудан тұратын диалог түрінде болғанын көрсетеді. Моңғол тіліне тән ұзақ сәлемдесу мәтіндері ертеректе бүкіл түркі, моңғол, иран және басқа да шығыс халықтары арасында кең тарап, көптеген этникалық дәстүрлерде эллипс түрінде сақталса керек. Сәлемдесудің диалогтік түрі әлі де бар. Алайда субъективті жағдайларға байланысты коммуникант оларға мән бермеуі мүмкін.

Чуваштар «*Сўрессё-и?*», «*Чунассё-и?*» (сөзбе-сөз. «өмір сүре ме?») «Хал-жағдайы қалай?» және «*Сывлассё-и?*» (сөзбе-сөз «тыныс ала ма немесе демалып жүр ме?») «Аман-сау ма?» сияқты т.б. этикеттерді тікелей қарым-қатынаста 2- жақта айтудың орнына 3-жақта қолданады. Яғни аталған амандасу формалары арқылы тек әңгімеге қатысып отырған адамдардың ғана емес, барлық әулет мүшелерінің аман-саулығы сұралады. А.В. Кузнецов чуваш этикеттерінің бұл қыры тілдің магиялық функциясына жататынын айтады (Кузнецов, 2008:73). 20-ғасырдың көрнекті лингвисті Р.О. Якобсон тілдің магиялық функциясын жансыз немесе белгісіз 3-тұлға конативті хабарламаның адресатына айналады деп түсіндірген (Якобсон, 1975:200). Демек түркі тіліндегі классикалық амандасу тек әңгімеге тікелей қатысты коммуниканттардың хал сұрасуынан бөлек қосымша ақпараттарды да қамти отырып, бірнеше сұрақ-жауаптан тұратын диалог түрінде өрбіген.

Диалог-сәлемдесулер бүгінде чуваштарда бір-бірін өте жақсы танитын үлкен кісілердің арасында көбірек кездесе, қысқа және кездейсоқ кездесулерде эллипс сөйлемдер жиі ұшырасады. Асығыс және кездейсоқ кездесулерде қазіргі, әсіресе, қалалық чуваштар көбіне адресаттың жеке өзіне қатысты сұрақтардан тұратын амандасу формаларын қолданады. Төменде бірнеше қысқа амандасу үлгілеріне жағдаяттық мысалдар берілген:

1) Асығыс әрі екі түрлі бағытта кетіп бара жатқан ер адамдар кездескенде:

– *Мёгле унта, чиперех-и? – Чиперех-ха!* (Қалай, әл-ауқаттысың ба? – Әл-ауқаттымыз!)

2) Туған-туыстарына қонаққа бара жатқан адам мен сол ауылдың тұрғындарының қысқа диалогінде:

– *Ларатнёр-и? – Ларатнёр-ха ! Килсе курас-и ? – Килсе курас терёмёха!* (Отырмыз? – Ия, отырмыз! Келеміз деп шештіңіздер? – Ия, міне, келеміз деп шештік!) (Кузнецов, 2008:68)

3) Басқа ауылдан келе жатқан кісілермен кездесіп қалған жағдайда:

– *Килетнёр? – Килетнёр!* (Келе жатырмыз? – Келе жатырмыз!)

Қазіргі чуваш тілінде де, қазақ тілінде де адамның жасына, жынысына, жағдаятқа, уақытқа және т.б. байланысты түрлі бірліктер қалыптасқан. Бұл барлық тілдегі дерлік вербалды этикетке тән қасиет. Дегенмен чуваш тіліндегі этикеттік құрылымдардың ерекшелігі – поливарианттылық. Әсіресе бұл амандасу үлгілерінде ерекше сипатқа ие. Чуваш тілінде барлық тұрлаусыз мүшелер амандасу үлгісі ретінде жұмсала алады. Мысалы сан есімнен (*Иксёрех?* «Тек екеуің бе?») жұмыс жасап жатқан адамдармен сәлемдескенде), есімдіктерден (*Эсё-и?* «Сен бе?») кездейсоқ кездесуде), үстеулерден (*Анаталла?* «Төменге?») ауылдың төменгі бөлігіне бағыт алған адаммен сәлемдесуде). Олар нақты жағдаятқа байланысты сәлемдесуге қатысты тұрақты оралымдарды толық алмастыра алады. Ал қазақ тілінде бұл үрдіс сәйкес жағдаятта ешқандай логикалық қайшылық туындатпаса да амандасу дағдысына аса тән емес.

Чуваштарда сәлемдесу көбінесе сұрақ түрінде келгенмен, этикет үлгілерінің ішінде тілек мәнді амандасу формалары да баршылық. Мысалы: *Вйй патёр!* (Құдай қуат берсін!), *Турй пулайштёр!* (Құдай көмек берсін!), *Сарану илпеклё пултёр!* (Шабындық мол болсын!), *Пёр пёрчёрен – пин пёрчёр!* (Бір дәннен – мың дән!), *Перекет пултёр!* (Үнемді болсын!) және т.б. Бұлар чуваш амандасуының дәстүрлі формасына жатады.

Чуваштардың еңбек үстіндегі адамдармен амандасатын әдептерінің ең кең таралғаны - «*Вйй патёр!*». Аталған тілек мәнді этикетіне, Г.Н. Волковтың тұжырымынша, «Құдай қуат берсін!» деген тікелей аудармасына қарағанда «Күш арта берсін!» деген көбірек сәйкес келеді. Бұл мағына автор тарапынан атеистік тұрғыдан түсіндіріледі. Өйткені чуваш шаруалары істің өнімді болуы

үшін, ең алдымен, Құдайға емес, өзінің жақын туыстары мен ауылдастарына көбірек сенім артқан (Волков, 1966:207).

Қазақ тілінде болып жатқан істің үстінде айтылатын тілек мәнді тіркестер этикет үлгілерінің ерекше тақырыптық тобын құрайды. Мысалы: тұқым (егін) салып жатқанда «Салар көбейсін»; егінді жинау кезінде «Алар көбейсін», «Қызыл қырман болсын», «Қырман толсын» десе, шөп шапқанда «Еңбек жемісті болсын», «Шабар көбейсін» т.б. тіркестерін айту коммуникактивтік-прагматикалық тұрғыдан орынды қолданыс.

Чуваш тілінде моншаға бара жатқан және моншадан қайтып келе жатқандарға ортақ сәлемдесу формулалары бар. Мұндай жағдайда дәстүрлі «*Айшии тутлă пултăр!*» (сөзбе-сөз. Бу дәмді болсын!!) этикетіне қосымша «*Мунчи келенче, милёкё пурсăн, чулĕ мерчен, ёйшии шерпет пултăр!*» (сөзбе-сөз. Монша шыныдай, сыпырғыш жібектей, бу балдай болсын!) оралымы да дәл осы нақты жағдайда сәлемдесу функциясын атқарады екен (Волков, 1966: 208).

Амандасу формасын таңдау – қай тілде болмасын қарым-қатынас типіне тәуелді. Мысалы қазақ тілінде кешкі уақытта «*Кеш жарық!*», таңертең «*Жақсы жатып, жайлы тұрдыңыз ба!*» этикеттерін қолдану логикалық тұрғыдан қисынды. Чуваштарда да сәлемдесу формулаларын қолдану тәулік уақытына қатты байланысты:

– *Чипер сывăртăр-а?* – *Килех, Килех; аван сывартамар-ха...* (Жақсы ұйықтадыңыздар ма? – Кел, кел; жақсы ұйықтадық...) (Тимофеев, 1972:157).

– *Ирхи салам!* (Таңғы сәлем!)

– *Мёнле сёр касрăн?* (Қайырлы таң!)

Қазіргі чуваш тілінде орыс тілінен калькаланған *Ырă кун (пултăр)!* (Қайырлы күн!) және *Ырă кас (пултăр)!* (Қайырлы кеш!) уақыт ыңғайына қарай қолданылатын формулалар көбінесе оқыған, зиялы қауымның арасында актив қолданыста.

Бірақ уақытқа тәуелді емес (тәулік уақытын талғамайтын) этикеттер де бар:

– *Мёнле пурăнатăр?* (Аман-есенсіздер ме?)

– *Ачăрсем мёнле чунăссё?* (Балалар жүгіріп жүр ме?) т.б.

Этикет үлгілерін таңдап-талғау коммуниканттардың жас ерекшелігіне де байланысты. Мәселен сәлемдескен кезде жасы кішілерге, әсіресе, балаларға жұмсақ үнмен *атя, -ччĕ, -ха* демеуліктері қосылған үлгілерді жиі айтады. Амандасу кезінде адресатқа қамқорлық таныту мақсатында 2-ші жақтың жекеше тұлғасының орнына 1-жақтың көпше түрі қолданылады (Кузнецов, 2008:92).

– *Атя, ирт-ха малалла!* (Айда, алға шық!)

– *Мёнле сўретпёр-ха?* (сөзбе-сөз. Демалысымыз қалай?) т.б.

Қазақ салты бойынша жасы кіші бірінші амандасуға міндетті. Сәлем беріп, үлкендердің «Өркенің өссін», «Көсегең көгерсін» деген сияқты алғысын алу – қазақ салт-дәстүрінің ең озық үлгісі. Алайда арнайы сапардан, алыс жолдан келген балаға үлкендердің өзі барып сәлем беруі еш ерсілік емес. Этнограф С. Кенжеахметұлы қазақта алыстан келгенге жөн білетін үлкендердің өзі барып сәлемдесетін де жол бар екендігін жазады (Кенжеахметұлы, 1984:42).

А.Е. Горшковтың пікіріне сәйкес, үлкен кісілермен *Салам! Салам калас! Курминни мице сұл!* (Көріспегелі көп болды!) үлгілері арқылы амандаспаған абзал. Оларға қатысты жиі қолданылатын сәлемдесу формалары мыналар: «*Сывă-и?*», «*Салам алейкум!*», «*Ыра кас пултăр!*» т.б. (Горшков, 1997:80)

Зерттеушілердің айтуынша, сәлемдесу этикетін таңдауда коммуниканттың жынысы да өте маңызды. Басқа түркі тілдерінің материалдарына негізделсек, тек ер адамдарға (ер адам – ер адам) тән сәлемдесу үлгілерін кездестіруге болады. Мысалы қырғыз тілінде «*Саламатсынабы? Саламатчылық! Саламатбы?*», қазақ тілінде «– *Ассалам алейкум! – Алейкум ассалам!*» сәлемдесу формалары тек ерлердің сөйлеу тіліне тән ерекшеліктер. Чуваш тілінде этикет сөздерді қолдануда мұндай елеулі айырмашылықтар табылмады.

Ертеректе чуваштарға бір-бірінің атын атауға, кейбір жануарлардың, заттардың, табиғат құбылыстарын т.б. атымен атауға тыйым салынған. Қасқырдың аты (*кашкăр*): *тукмак* «шоқпар», *тукмак хўре* "шоқпар құйрық", жалқы есімнің орнына туыстық атауларды (чуваштарда олардың алпыстан астамы бар) т.б. қолданған. Яғни белгілі бір құбылыстардың атын тура атамау чуваштардың өзіндік дүниетанымының негізінде туындаған. Сондай-ақ, чуваш тіліндегі сұрақ

түріндегі сәлемдесу этикеттері мифтік наным-сенімдер негізінде пайда болса керек. Дәстүрлі дүниетаным бойынша зұлым күштер көрінбесе де, әрқашан жақын жерде болады. Зұлым күштер бізге қарама-қарсы параллельді әлемнен болғандықтан, сәлемдесу кезінде екінші тарапқа жақсылық, амандық тілесе, әлгі күштер оны естіп, керісінше жасайды деген сенім болған. Сондықтан «сәлемдесу-тілек» орнына шығыс халықтары «сәлемдесу-сұрақ» формаларын қолдану арқылы зұлым күштерді жаңылыстырған. Дәл солай коммуниканттар сәлемдесуде қарғыс мәнді сөздерді (*Халь те вилмен-и?* «Әлі өлген жоқсың ба?») қолдану арқылы зұлым күштерді барлығын керісінше жасауға мәжбүрлейді-мыс.

Қазіргі уақытта мұндай «керісінше сөздер» жас балаларға: жаңа туған нәрестелерге қатысты көп айтылады. Мұны біз сол мифтік наным-сенімнің реликті деп ұғамыз. Мысалы:

– *Тьфу! Сәйсәркка!* (Тьфу! Түрі жаман!).

Дәл осындай көріністерді қазақ дәстүрінде де байқауға болады. Сол себепті де мұның негізінде жалпытүркілік көзқарастар бар деп айтуға толық негіз бар.

Чуваштар әуелде алыстағы ағайынға сәлемді тек сөзбен айтып қана қоймай, ақ кенепке оралған сәлемдемесін қоса беріп жіберген. Н.И. Егоров зерттеулеріне сүйенсек, үлкен кісілерге «*Салам!*» деп амандасатын болса, олар «*Тавах! Саламё камран вара?*» (Рахмет! Кімнен екен?) деп жауап беретін болған (Кузнецов, 2008:97). Ал Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде сәлемдеме сөзіне сәлем-сауқат, біреу арқылы беріп жіберген сыбаға деген анықтама берілген (ҚТӘС, 2011:719). Осы тұста да екі елдің біршама ортақ мәдени көріністерін байқаймыз.

Сәлемдесу этикетінің бірқатары біреудің үйіне, шаңырағына кірерде қолданылады. Қазақтың шаңырағына түскен қонақ үйге шамалы арақашықтық қалғанда атынан түсіп, үй ішінде отырғандарға «*Ассалаумағалейкүм*» деп шаңыраққа сәлем беріп кірген (Шадкам, 2015:203). Бүгінде шаңыраққа сәлем беру дәстүрі ауылды жерде көбірек сақталып отыр.

Чуваштарда қонақ үйге кірерде үй иесіне бірінші болып сәлем береді:

– *Сывă-и? Аван пурăнатăр-и-ха?* (Аман ба? Жақсы жүр ме?), үй иесі *Аван-ха, килех...* (Жақсы, кел)

– *Чинерех-и? – Чинерех-ха!* (Жақсы ма? – Жақсы!) (Тимофеев, 1972:158).

Ал таныстарының жаңа үйіне келгенде үй иесіне айтылатын келесідей тілек мәнді сәлемдесу формулалары бар:

– *Никёс сирёп пултăр!* (Іргетасы берік болсын!)

– *Никес тинё пултăр!* (Іргетасы құрғақ болсын!)

Арнайы шақырылған қонақты үй иесі есік алдында ізеттілікпен күтіп алады:

– *Аван пурăнатăр-и, пурте сывă сүреçсё-и-ха?* (Аман-есенсіздер ме, барлығы аман ба?) десе, үй иесі *Аван-ха, кёрер пурте...* (Жақсы, үйге кірейік...) деп қарсы алады. Ал одан кейін үй иесі де, үйдегі басқа қонақтар да *Килёрех! Килёрех!* деп жаңа қосылған қонақтарға ілтипатын білдіреді.

19-ғасырдың зерттеулеріне сүйенсек, чуваш өзінің руласының үйіне келгенде *Саламалик! Чиберь порнад'-и?* (Тыныштық болсын! Жақсысыздар ма?) деп айтуды әдетке айналдырғын. Бірақ бұл тіркес басқа жағдайдайда, мысалы, базарда, көшеде қолданылмайды екен (Золотницкий, 1875:211).

«Аурудың емі – саудың сәлемі» демекші науқастанып жатқан адамның көңілін сұрау да жағдаятқа сай этикет үлгілерін пайдалануды талап етеді. Мұндай сәтте ауырған адамның көңілін көтеру мақсатымен әзіл конотациясы басым формалар қолданылады:

– *Сывалаçсе-и?* (Сауығып жатыр ма?)

– *Чупа пусларăр-и-ха?* (Жүгіріп жүр ме?)

Қазақ халқы науқастың көңілін сұрағанда «*ауырып тұрдың – аунап тұрдың*», «*ауру батпандап кіріп, мысқылдап шығады*», «*шикі ет ауырмаққа*» сынды сөздермен аурудың көңілін аулап, тез сауығып кетуге жігерлендіріп отырған.

Қазақы ортада үйге келген адам ас үстіне түссе, үй иесі «бізге деген көңілің ақ екен» деп қонаққа дәм ұсынады. Н.И.Ашмарин жазбаларында чуваштар келген қонақты міндетті түрде дастарқан басына шақыру керек екенін айтады (Ашмарин, 1928:272-273). Қонақ үйге кірген бетте үй иесімен амандасады. Ал үйге келген кісінің берген сәлеміне жауап ретінде тамақтанып отырғандар оны дастархан басына шақырады. Төмендегі диалог ас үстіне түскен қонақпен үй иелерінің сәлемдесу моделінің үлгісі ретінде беріліп отыр:

– *Апат тутлә пултәр!* (Ас дәмді болсын!)

– *Әс каланә нек пултәр! Кил апата пирәнне!* (Айтқаның болсын! Кел, бізбен тамақтан!)

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Г.Т. Тимофеев жазып алған этнографиялық материалдар чуваштар келген кісіні еш уақытта нан ауыз тигізбей жібермегенін дәлелдейді. Үйге кісі келіп, сандықшасын шығарып, оны үстел үстіне қойса «кил-ха, сәкәр умне лар» (кел, нан алдына отыр) деген; ал егер «ларас мар-ха, мән» (отырмаймыз ба) десе, «епле сәләртан асла пулатән?» (өзіңді наннан жоғары санайсың ба?) деген жауап айтқан. Осы арқылы келген кісіні еркінен тыс дастарқанға отырғызады (Тимофеев, 2002:94). Дәл осы мәндес «Астан үлкен емесің» тіркесі қазақ дәстүрінде де кең қолданыста.

Бүгінде ас үстіне түскен қонақпен үй иесі бірінші болып амандасса, мынадай формулалар да қолданылады: «*Ну, хуняма савать сана!*» (Әне, енең сені жақсы көреді екен!), «*Пәлсе сұрен вара әс!*» (Қай уақытта келу керек екенін білесің!). Бұлар әрі амандасу, әрі дастархан басына шақыру этикеті ретінде жұмсала береді. Ал қонақтан үйіне оралған чуваш, ең алдымен, «ошақтың қамқоршысына» (чуваш тілінде *хәрт-сурт*) сәлем береді. Үйге кіргенде «*тав сие, хәрт-сурт*» (дәмге шүкір, хәрт-сурт) деп, одан кейін ғана әкелген сарықтықты пештің үстіне қояды.

Қазақтар дәм үстіне түскен адамды дастархандас болуға шақыра отырып, «*аузыңның салымы бар екен*», «*мақтап жүреді екенсің*» деп ақ пейілін білдірген.

Қазақ этикетіндегі сіз есімдігінің қолданылуы – сыпайы қатынастың, адамның қадір-қасиетін танудың маңызды талаптарының бірі. Жіктеу есімдігінің 2-ші жағындағы сыпайы түріндегі «сіз» формасы қазақ тілінде -сыз, -сіз т.б. қосымшалары арқылы беріледі («*Қалайсыз?*», «*Сәлеметсіз бе!*»). Чуваш этикеті бойынша жасы үлкен, құрметті адамға «сен» деп айту әбден орынды. Ал «Сіз» деп отбасы мүшелеріне айтуға тіпті рұқсат жоқ. Себебі чуваштардың түсінігінде «сіз» формасы - жансыз, адамдарды бір-бірінен алшақтататын, арасын суытатын сөз. Дәл осы принцип амандасу үлгілерінде де сақталады.

Қазақ тілінде де, чуваш тілінде де араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер дайын этикет үлгілері ретінде қызмет атқаруда. Мысалы төменгі чуваштардың сөзінде *аван-и?* (аман ба!) сәлемдесуі кең таралған. В.В. Радловтың 1893-1911 жылдары шыққан сөздігінде түркі тілдеріндегі аван сөзінің қызметін жан-жақты сипаттаған. Аса көрнекті ғалым бұл сөздің 2 түрлі мағынасына ерекше назар аударған. Оның біріншісі саулық; аман-сау болу...; қаз. *аман бол!* қаз. *сау бол* (қоштасу)!...; қырғ. *амансыаьмы? Аман-саусың ба?... ұйғ.. салам ол кіжідін кіжигі? Аман.* Екіншісі қауіпсіздік, қорғаныс, кешірім...; О-апан мейірім; кешірім... (Радлов, 1893:643-644).

Сәлемдесу этикетінің келесі тобы, салам, саламалик, сәлем алейкум және т.б. Золотницкийдің пікірінше (қазіргі зерттеушілер де осындай пікірде), оның толық түрі *әс саләму галәйика* (немесе галәйкум) «сіздерге тыныштық болсын!» және оған жауап: *уа галәйика* (немесе галәйкум) «сізге де тыныштық болсын!» (Золотницкий, 1875:205). Бұл этикет көптеген түркі халықтарында кездеседі. Қазақтарда арабтың дәстүрлі «– *Ассаламу алейкум! – Алейкум салам!*» сәлемдесу формуласы әдетте үлкен кісілердің және ер адамдардың амандасуында жиі қолданылады. Соңғы уақытта діни ғұрыптарды ұстанатын әйелдердің де сөзінен байқап жүрміз.

Чуваш қоғамында «*салам*», «*саламалейкум*» қолданыста әлі де бар, ал «*саламалик*», «*саламалыник*», «*саламит*» т.б. формалар уақыт өте күнделікті өмірден жоғалып кеткен. Қазіргі уақытта чуваш халық ертегілерінің кейіпкерлерінің сөйлеуінде ғана немесе күйеу жігіттің досының құттықтау сөзінде кездеседі. *Саламик, саламалыник* немесе *саламалит* сәлемдесуі күйеу жігіттің досы қалыңдыққа алғаш келгенде айтылатын алғашқы сөзі.

Сәлемдесу этикетінің қолданылуы жағдаятқа, уақыт ыңғайына, коммуниканттың жасы мен жынысына және т.б. көптеген факторларға көп тәуелді болып келеді. Соған байланысты қазақ және чуваш тіліндегі сәлемдесудің кейбір қалыпты үлгілерінің салыстырмалы кестесін былай бейнелеуге болады (1-кесте).

1-кесте – Қазақ және чуваш тілдеріндегі амандасу үлгілері

Сәлемдесу формасы	Қазақ тілі	Чуваш тілі
Сұрақ түрінде берілген сәлемдесу формасы	<i>Амансыз ба?</i> <i>Есенсіз бе?</i> <i>Мал-жан аман ба? (дәстүрлі)</i>	<i>Сурессе-и? (Хал-жағдайыңыз қалай?)</i> <i>Каяс-и? (Сәлеметсіз бе!)</i>
Тілек мәнді сәлемдесу	<i>Қанжыға майлансын!</i> (аңшылықтан келе жатқан адаммен) <i>Бағар көбейсін!</i> (мал бағып жүрген адаммен) <i>Еңбек рәтті болсын!</i> (еңбектеніп жатқан адаммен)	<i>Вăй патăр!</i> (Алла қуат берсін!) <i>Перекемлĕ пултăр!</i> (Берекелі болсын!) <i>Тура пулаштар!</i> (Алла көмек берсін!)
Бейресми сәлемдесу	<i>Қалайсың?</i> <i>Сәлеметсіз бе!</i> <i>Сәлем!</i>	<i>Салам!</i> (Сәлем!) <i>Чипер-и?</i> («Аман-есен жүрсіздер ме?» моңғол тілінен әдемі деген мағынаны білдіреді) <i>Аван-и?</i> (Аманбасың?)
Ресми сәлемдесу	<i>Сәлеметсіз бе?</i> <i>Қош келдіңіз!</i> (салтанатты кештерде көпшілікпен амандасу)	<i>Ыра кун пултăр!</i> (Қайырлы күн!)
Жастардың сәлемдесуі	<i>Сәлем!</i> <i>Қалайсың!</i>	<i>Мĕнле турнан?</i> (Қалың қалай?) <i>Привет!</i> (орыс тілінен енген) <i>Салют!</i> (орыс тілі арқылы енген амандасу)
Үлкен кісілердің сәлемдесуі	– <i>Ассалаумағалейкум!</i> – <i>Уағалейкум ассалам!</i> (ер адамдар)	<i>Ыра кун пултăр!</i> (Қайырлы күн!) <i>Сывăх сунатăн!</i> (Денсаулық тілеймін!)
Салтанатты сәлемдесу	<i>Армысыздар!</i> (семантикасында «арыма» деген тілек бар, яғни арынды сақта, қадір-қасиетінді жоғалтпа деген мағынада айтылады)	<i>Ыра кун!</i> (Күн жақсы!) <i>Ыра қаç!</i> (Қайырлы кеш!)

Жалпы түркі тілдерінің амандасу үлгілеріндегі ерекшеліктерді анықтау үшін тілдік фактілерді талдаудың маңызы зор. Батыс және Орталық Азия мен Алтай тілдеріндегі этикет сөздерін мысалдармен салыстыру арқылы еш қиындықсыз олардың ортақ сипаттарын байқауға мүмкіндік туады. Қазіргі кезде қазақ, чуваш, татар, башқұрт, алтай, өзбек, қазақ т.б. вербалды этикет жүйесінде кең таралған келесі формулалар:

қаз. *Мал-жан аман ба?, Қалыңыз қалай?*

чув. *Сывă-и?*

узб. *Яхшимисиз?*

алт. *Јакшы ба?*

тат. *Исәнмесез?*

башқ. *Һаумыһығыз?*

Көріп отырғанымыздай, түркі тілдерінің сәлемдесу формулалары негізінен сұрақ түрінде (*Аман-есенсіз бе?*) келетінін айтуға әбден болады. Мысалы орыс тіліндегі сәлемдесу формулаларының көпшілігі директивалар (*Здравствуйте!*) екен.

Қорытынды

Өз халқыңның төл мәдениеті мен салт-дәстүрін ұмыту немесе басқа халықтардың мәдени дәстүрін қабылдау, сондай-ақ кейбір күрделі рәсімдерді жеңілдету кеңінен таралған құбылыс. Бұл жоғарыда талданған сәлемдесу әдебіне де қатысты. Осы тұрғыда өзбек ғалымының өз тілі туралы мәлімдемесі көптеген мәдениеттерге тән процестерді көрсетеді. Л.Т. Бабаханованың айтуынша, сәлемдесудің вербалды формалары және жалпы Шығыс халықтарының сөйлеу этикеті әрқашан ерекше назар аударатын және көп ғасырлық тарихы бар дәстүр болған. Дегенмен, қазіргі қоғамдағы коммуниканттар коммуникация мақсатына тезірек қол жеткізу үшін ұлттық сөйлеу формаларына мән бермей, сол арқылы ұлттық сөйлеудің ерекшеліктерін бұзады (Бабаханова, 1992: 31).

Генезистік ерекшелігіне қарай бір жанұяға кіретін екі тілдің сәлемдесу әдебін салыстыра зерттеу түркі халықтарының сәлемдесуінде ортақ лингво-мәдени үрдістердің барын көрсетті.

Яғни, түркі тілдеріндегі сәлемдесу әдебі «бейнелердің кезең-кезеңімен тарылу» схемасы бойынша құрылған. Алайда қазір амандасу процесі барынша ықшамдалып, диалогке ұласу сипатын жоғалтып алуда.

Қорытындыласақ, қазақ және чуваш тіліндегі амандасу үлгілерінің бірнеше ортақ тұстары анықталды:

Біріншіден, екі тілде де сәлемдесу формулалары ұлттық-мәдени ерекшеліктерді сақтаған спецификалық бірлік болып қалыптасқанын көруге болады.

Екіншіден, Түркі тілдеріне тән үлгілермен бірге, араб-парсы тілінен енген үлгілер де қолданыста бар.

Үшіншіден, орыс тілінен калькаланған сәлемдесу этикеттерінің екі тілде де актив түрде қолданысқа енуі де ерекше назар аудартады.

Әдебиеттер

Ашмарин Н.И. (1928-1950) Словарь чувашского языка: В 17 т. – Казань: Татполиграф; Чебоксары: Чувашгосиздат, 1928-1950. – 17 т.

Бабаханова Л.Т. (1992) Ситуативные модели национальной культуры в речевом общении народов Востока // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Труды международной конференции в 3-х томах – Казань: 1992. – Т.1. – С. 28-31.

Васильева Е.Ф. (1977) Чăвашсен тĕшпулу-уйрăлу сăмахасĕм [Чувашские слова, употребляемые при встрече и расставании] // Пионер сасси. – 1977. – Сентябрь 6-мĕшĕ.

Волков Г.Н. (1997) Этнопедагогика чувашского народа. – Чебоксары: Чуваш. Кн. изд-во, 1966. – 341 с.

Горшков А.Е. Чувашский язык: Лексика, фразеология, культура речи: Учеб. Пособ. – Чебоксары: Чуваш. Кн. изд-во, 1997. – 159 с.

Егоров Н.И. (2010) Глоттогенез чувашский // Чувашская энциклопедия / В.С. Григорьев (гл.ред.) и др. – Чувашское книжное издательство, 2010. Т.1. – С. 289.

Егоров Н.И. (1982) Чувашский саламалик // Чувашский фольклор. Специфика жанров. – Чебоксары: Чуваш. Кн. изд-во, 1982. – С. 106–129.

Золотницкий Н.И. (1875) Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен. – Казань: Типография Императорского ун-та, 1875. – VIII – 279 с.

Кенжеахметұлы С. (1984) Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Ана тілі, 1984. – 80 б.

Кузнецов А.В. (2008) Речевой этикет народов Волго-Уралья: Монография. – М.: Федеральное агентство по культуре и кинематографии Российской Федерации; Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 2008. – 320 с.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. (2011) Он бес томдық. 13-том / Құраст. А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

Қобыланова А. (2001) Қазақ сөз этикеті. – Алматы: Жоғары Аттестациялық Комиссияның баспа орталығы, 2001. – 120 б.

Пюрбеев Г.Ц. (1982) Речевой этикет и язык жестов у монголов и калмыков // Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 117–123.

Радлов В.В. (1893) Опыт словаря тюркских наречий: В 4 т. – СПб.: 1893. – Т.1. – Ч. 1–2.

Радлов В.В. (1989) Из Сибири: страницы дневника М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 749 с.

Самойлович А.Н. (1915) Запретные слова в языке казак-киргизской замужней женщины: (Посвящается памяти В. И. Ламанского) // ЖС. 1915. Вып. 1/2. С. 161-168;

Сыздықова Р. (1985) Сөз мәдениетінің мәселелері. // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы. – 1985. – №1. – 33-38бб.

Тимофеев Г.Т. (2002) Девятиселье: Этнографические очерки. Фольклорные материалы. Дневниковые записи. Письма и воспоминания. – Чебоксары: Чуваш. Кн. изд-во: 2002. – 431 с.

Тимофеев Г.Т. (1972) Девять деревень (Чуваши Присвияжья). Этнографические очерки и фольклорные материалы. – Чебоксары: Чуваш. Кн. изд-во, 1972. – 491 с.

Тимофеева В.П. (2001) Чувашский речевой этикет. – Ядрин: Чебоксары: Типография ЧП Н.П. Полевщикова, 2001. – 69 с.

Уәлиев Н. (1984) Сөз мәдениеті. Алматы, 1984. – 120 б.

Шадкам З. (2015) Қазақ-түрік сөз этикетінің этномәдени аспектісі: монография – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242б.

Якобсон Р.О. (1975) Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против» / Пер. с англ., франц., нем., чешск., польск. и болг. Языков. Сб. Статей. – М.: Прогресс, 1975. – С. 193–230.

References

- Ashmarin N.I. (1928-1950) Slovar chuvashskogo yazyka: V 17 t. – Kazan: Tatpoligraph; Cheboksary: Chuvashgosizdat, 1928-1950. – 17 t. [Dictionary of the Chuvash language: In 17 volumes] (in Russian).
- Babahanova L.T. (1992) Situativnye modeli nacionalnoi kultury v rechevom obshenii narodov Vostoka // Yazyki, duhovnaya kultura i istoriya turkov: tradicii i sovremennost. Trudy mezhdunarodnoi konferencii v 3-h tomah – Kazan: 1992. – T.1. – S. 28-31. [Situational modeling culture in the speech of the peoples of the East] (in Russian).
- Egorov N.I. (2010) Glottogenez chuvashskii // Chuvashskaya enciklopediya // Chuvash Encyclopedia / V.S. Grigoriev (gl. red) I dr. – Chuvashskoe knizhnoe izdatelstvo, 2010. T.17 – S. 289. [Glottogenesis Chuvash // Chuvash Encyclopedia] (in Russian).
- Egorov N.I. (1982) Chuvashskii salamalik // Chuvashskii pholklor. Specifica zhanrov // Chuvash folklore. Specifics of genres. – Cheboksary: Chuvash. Kn. Izd-vo, 1982. – S. 106-129. [Chuvash salamalik // Chuvash folklore. genre specifics] (in Russian).
- Gorshkov A.E. (1997) Chuvashskii yazyk: Leksika, phraseologia, kultura rechi: Ucheb. Posob. – Cheboksary: Chuvash. Kn. Izd-vo, 1997. – 159 s. [Chuvash language: Vocabulary, phraseology, culture of speech: Proc. Benefit] (in Russian).
- Iakobson R.O. (1975) Lingvistika i poetika // Strukturalizm: «za» i «protiv» / Per. s angl., frants., nem., cheshsk., polsk. i bolg. iazykov. Sb. Statei. – M.: Progress, 1975. – S. 193–230. [Linguistics and poetics // Structuralism: "for" and "against"] (in Russian).
- Kazakh adebi tilining sozdigi. (2001) On bes tomdik. 13-tom / Kurast. A.Fazilzhanova, N.Ongarbaeva, K.Gabitkhanuly zhane t.b. – Almaty, 2001. – 752b. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes] (in Kazakh).
- Kenzheakhmetuly S. (1984) Kazakhtyn salt-dasturleri men adet-guryptyary. – Almaty: Ana tili, 1984. – 80b. [Kazakh traditions and customs] (in Kazakh).
- Kuznecov A.V. (2008) Rechevoi etiket narodov Volgo-Uralia: Monographia. – M.: Federalnoe agentstvo po culture i kinemotographii Rossiiskoi Federacii; Cheboksary: Chuvashskii gosudarstvennyi institute gumanitarnih nauk, 2008. – 320 s. [Speech etiquette of the peoples of the Volga-Urals: Monograph] (in Russian).
- Kobylanova A. (2001) Kazakh soz etiketi. – Almaty: Zhogary Attestatsialyk Komissianyn baspa ortalagy, 2001. – 120 b. [Kazakh word etiquette] (in Kazakh).
- Purbeev G.Ts. (1982) Rechevoi etiket i iazyk jestov u mongolov i kalmykov // Natsionalno-kulturnaia spetsifika rechevogo obsheniia narodov SSSR. – M.: Nauka, 1982. – S. 117–123. [Speech etiquette and sign language among Mongols and Kalmyks] (in Russian).
- Radlov V.V. (1893) Opyt slovaria turkskikh narechiu: V 4 t. – SPb.: 1893. – T.I. – Ch. 1–2. [Experience of the dictionary of Turkic dialects: In 4 vols] (in Russian).
- Radlov V.V. (1989) Iz Sibiri: stranicy dnevnika M.: Nauka, Glavnaya redakcia vostochnoi literatury, 1989. – 749 s. [From Siberia: diary pages] (in Russian).
- Samoilovich A.N. (1915) Zapretnye slova v yazyke kazak-kirgizskoi zamuzhnei zhenshiny: (Posveshayetsya pamyati V.I. Lamanskogo) // ZhS. 1915 Vyp. 1/2. S. 161-168; [Prohibited words in the language of Kazakh-Kyrgyz married women: (Dedicated to the memory of V.I. Lamansky)] (in Russian).
- Sizdikova R. (1985) Soz madenietining maseleleri. [Problems of speech culture] // Kazakh SSR Gylym akademiasynyng Khabarlary. Til-adebiet seriasy. – 1985. – №1. – 33-38bb. (in Kazakh).
- Shadkam Z. (2015) Kazakh-turik soz etiketining etnomadeni aspektisi: monographia [Ethnocultural aspect of Kazakh-Turkish word etiquette: monograph] – Almaty: Kazakh universiteti, 2015. – 242b. (in Kazakh).
- Timofeev G.T. (1972) Deviat dereven. Etnograficheskie ocherki i folklornye materialy. [Nine villages (Chuvash Prısvunajia) Ethnographic essays and folklore materials] – Cheboksary: Chuvash. Kn. izd-vo, 1972. – 491 s. (in Russian).
- Timofeev G.T. (2002) Deviat selie: Etnograficheskie ocherki. Folklornye materialy. Dnevnikovye zapisi. Pisma i vospominania. [Nine Villages: Ethnographic Essays. folklore materials. Diary entries. Letters and memoirs] - Cheboksary: Chuvash. Kn. izd-vo: 2002. - 431 s. (in Chuvash)
- Timofeeva V.P. (2001) Chuvashskiy rechevoi etiket . [Chuvash speech etiquette] (– Iadrın: Cheboksary: Tipografua ChP N.P. Polevikova, 2001. – 69 s. in Russian).
- Ualiev N. (1984) Soz madenieti. Almaty, 1984. – 120b. [Speech culture] (in Kazakh).
- Vasilieva E.F. (1977) Chuvashsen telpulu-uiralu samahasem [Chuvashskie slova, upotrebyaemye pri vstrechi i rastavanii] // Pioner sassi. – 1977. – Sentyabren 6-meshe. [Chuvash words used at meeting and parting] (in Chuvash).
- Volkov G.N. (1966) Etnopedagogika chuvashskogo naroda. – Cheboksary: Chuvash. Kn. izd-vo, 1966. – 341 s. [Ethnopedagogy of the Chuvash people.] (in Russian).
- Zolotnickiy N.I. (1875) Kornevoi chuvashsko-russkii slovar, sravnennyi s yazykami i narechiiami raznyh narodov turkskovo, phinskogo i drugih plemen. – Kazan: Tipografua Imperatorskogo un-ta, 1875. – VIII +279 s. [Chuvash-Russian dictionary, comparable to languages and dialects of different Turkic, Finnish and other tribes]. – Kazan: Printing house of the Imperial University, 1875. - VIII - 279 p.] (in Russian).